

16. Ontwikkelingen in het onderzoek naar beleidsinstrumenten

J.Th.A. Bressers

1. Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de ontwikkelingen in het onderzoek naar beleidsinstrumenten in de afgelopen periode waarvan ik verwacht dat zij ook voor de nabije toekomst relevant zullen zijn. Deze ontwikkelingen zijn samen te vatten als:

- in de eerste plaats een versterking van de wisselwerking tussen theorie en empirie en
- in de tweede plaats een versterking van de integratie van de verschillende vormen van instrumentenonderzoek en tussen het instrumentenonderzoek en andere terreinen van de bestuurskunde.

Deze ontwikkelingen acht ik relevant tegen de volgende achtergrond.

Het onderzoek naar beleidsinstrumenten heeft een blijvende en een vergankelijke component. Het blijvende er aan is dat bij beleid onvermijdelijk beleidsinstrumenten worden gebruikt en dat deze daarom altijd onderwerp van onderzoek zullen zijn voor wetenschappers op het terrein van het openbaar bestuur. Wellicht soms onder andere namen, of slechts als aspecten van het onderzoeksterrein, maar niettemin betreft het voor het vakgebied een thema dat, zo niet permanent aanwezig, dan toch steeds weer opnieuw zal opduiken.

Daarnaast heeft het onderzoek naar beleidsinstrumenten zoals wij dat kennen ook een vergankelijke component. Die bestaat hieruit, dat het onderzoek wordt gebruikt om door te dringen in de organisaties en processen die een rol spelen in het openbaar bestuur. Het onderzoek naar beleidsinstrumenten fungeert daarbij als een raam waardoor men naar binnen kijkt. Door dat raam is weliswaar in principe vrijwel alles van het openbaar bestuur zichtbaar, maar slechts vanuit één invalshoek. Het onderzoek naar beleidsinstrumenten krijgt daardoor iets mee van een visie op het openbaar bestuur en ontleent daar zowel kracht als zwakheden aan. De kracht is dat het daardoor de potentie heeft van een wetenschappelijk programma met synergie tussen de verschillende onderzoeksprojecten. De zwakte is dat de belangstelling ervoor deels modieus van aard is.

Voor de dynamiek van het onderzoeksterrein is wat ik de blijvende component heb genoemd niet zo interessant. Veel belangwekkender is wat de huidige golf aan onderzoek dat een grote plaats voor beleidsinstrumenten inruimt, aan 'vruchtbaar

slib' zal gaan achterlaten. Het openbaar bestuur laat zich door meer ramen waarnemen. De belangstelling voor beleidsinstrumenten als perspectief op het openbaar bestuur is als modeverschijnsel wellicht reeds over haar hoogtepunt heen. Zij zal zich als wetenschappelijk programma alleen kunnen handhaven door zich te verbinden met onderzoek naar het openbaar bestuur vanuit andere perspectieven. Het paradoxale is dat naar mijn idee het instrumentenonderzoek alleen zal kunnen overleven door steeds minder instrumentenonderzoek te worden. Het mooiste zou zijn wanneer het als vruchtbeginsel zou kunnen dienen voor een nieuwe impuls in de bestuurskunde. De vraag is of de ontwikkelingen in het instrumentenonderzoek in dit opzicht veelbelovend lijken of niet. Tegen deze achtergrond wil ik enkele karakteristieken en ontwikkelingen van het instrumentenonderzoek bespreken.

2. Twee wortels van het instrumentenonderzoek

Het instrumentenonderzoek zoals we dat in Nederland kennen, heeft twee belangrijke wortels: enerzijds de literatuur over beleidsinstrumenten als zodanig en anderzijds het onderzoek naar de vorming, uitvoering en doorwerking van beleid.

De literatuur over beleidsinstrumenten in de jaren zeventig was voornamelijk theoretisch, in Nederland relatief zwak ontwikkeld en had een overwegend economische inslag. In haar meest kenmerkende vorm leidde zij tot lijsten van voor- en nadelen van diverse beleidsinstrumenten (bijvoorbeeld Mitnick, 1980, p. 348-415) en beschouwingen over de invloed van instrumenten op de economische efficiëntie van de gedragskeuze van de doelgroep (bijvoorbeeld Baumol en Oates, 1975). Relatief vaak ging het daarbij om financiële instrumenten en onder de impliciete vooronderstelling van adequate beleidsuitvoering en een rationele doelgroep. Deze literatuur kende een aantal veel voorkomende beperkingen en tekortkomingen (vergelijk Bressers, 1985, p. 17-19). Vaak was het onduidelijk welke instrumenten met elkaar werden vergeleken. Voor- en nadelen krijgen pas betekenis ten opzichte van andere instrumenten. Het kwam nogal eens voor dat het beleidsinstrument werd vergeleken met verschillende alternatieven door elkaar heen. Ook bestonden er onduidelijkheden over de vorm van de beleidsinstrumenten die men op het oog had. Toch is het vaak eerder de uitwerking dan het type beleidsinstrument dat het meer of minder geschikt maakt voor een bepaalde situatie. En zo kan ik nog wel even doorgaan. Veel van deze beperkingen hingen samen met het te geïsoleerd beschouwen van beleidsinstrumenten.

Min of meer gelijktijdig ontstond, met de opkomst van het evaluatie- en implementatie-onderzoek, een bestand aan empirische literatuur. Beleidsinstrumenten stonden daarin niet op voorhand centraal, maar kwamen desondanks naar voren als een centrale variabele. Dit type onderzoek was aanvankelijk overwegend empirisch, was sociologisch en politicologisch, later meer algemeen bestuurskundig georiënteerd, en ontwikkelde zich in Nederland verhoudingsgewijs zeer sterk, zoals iedereen zal beamen die in de jaren tachtig regelmatig Europese workshops op het gebied van beleidsevaluatie heeft bezocht. De beperking en tekortkoming van dit

onderzoek is lange tijd geweest dat men bleef steken in losse case-studies, die vaak wel interessante aanzetten tot theoretische verdieping bevatten, maar doorgaans toch resulteerden in ad hoc verklaringen voor de geconstateerde werking van de beleidsinstrumenten (vergelijk Schuddeboom, 1990). Een schat aan informatie, maar in veel opzichten onontgonnen.

Het instrumentenonderzoek zoals wij dat nu kennen is in veel opzichten de vrucht van de confrontatie en wisselwerking tussen de theoretische en de empirische benadering van beleidsinstrumenten. Het is wat ironisch, na eerder drie andere bestuurskundige moederdisciplines genoemd te hebben, dat het juist een publikatie van een jurist moest zijn die de Nederlandse bestuurskunde in den brede deed beseffen dat de theorie en empirie ver uiteen waren gegroeid. Toen Geelhoed in 1983 in *De interveniërende staat* de Zijlstra-typologie aanhaalde, deed hij eigenlijk niet veel anders dan wat in de theoretische literatuur nog heel gebruikelijk was, namelijk de regulerende kracht van beleidsinstrumenten typeren, los van de context waarin zij worden toegepast. Toch buitelde heel bestuurskundig Nederland over hem heen (bijvoorbeeld Hoogerwerf, 1983). Het door empirisch onderzoek gescherpte inzicht in de feitelijke werking van beleidsinstrumenten verdroeg kennelijk dergelijke abstracties niet meer. De in dezelfde periode uitgesproken oratie van Ringeling (1983) gaat nog een stap verder en waarschuwt voor het gevaar dat de term instrument, 'een risicovolle metafoor', tot een te mechanistisch beeld van het openbaar bestuur kan leiden.

Terugkijkend op de afgelopen periode kan men stellen dat in het instrumentenonderzoek dit gevaar in het algemeen met succes is vermeden. Er is een wisselwerking tussen theorie en empirie op gang gebracht die de synergie tussen de verschillende studies heeft versterkt en de theorievorming heeft verrijkt met talloze nuanceringen ten opzichte van de oorspronkelijke uitgangspunten die merendeels uit de economische wetenschap afkomstig waren (Bressers en Ringeling, 1989).

Hoewel deze theorievorming ten dele een logisch-deductief karakter heeft, is zij veel verschuldigd aan de inzichten die in de talloze empirische studies zijn opgedaan (Bressers en Klok, 1987a, p. 8). Door deze studies had de theorievorming in Nederland een uitstekende basis voor realistische uitgangspunten en daardoor geïnspireerd, voor vruchtbare theorema's. Haar vruchtbaarheid wordt naar mijn mening aangetoond door het gebruik in later empirisch onderzoek (bijvoorbeeld Grimberg et al., 1989) en de 'progressieve' ontwikkeling van de theorie (zie Kraan-Jetten, 1991, p. 28), bijvoorbeeld in Klok's speciale theorie over de totstandkoming van convenanten (Klok, 1989b), de tweede versie van de instrumententheorie (Klok, 1991a, beknopt weergegeven in Bressers en Klok, 1991) en in lopende studies (bijvoorbeeld die van De Bruijn en Lulofs; zie ook (T.) De Bruijn en Lulofs, 1991). Het bijzondere van deze theorievorming is dat zij meer dan andere theorieën binnen de bestuurskunde verklarende en voorspellende mogelijkheden biedt en het verst het stadium is gepasseerd van een heuristisch zinvol beschrijvingskader, zoals dat zo veel wordt aangetroffen bij aanzetten tot bestuurskundige theorievorming (vergelijk De Bruijn en Ten Heuvelhof, 1991a, p. 15-16). Voor

mij maakt dat het huidige instrumentenonderzoek nog steeds tot het meest boeiende terrein binnen de bestuurskunde.

Juist deze relatieve geavanceerdheid zou het instrumentenonderzoek echter ook kwetsbaar kunnen maken. Zij zou bijvoorbeeld kunnen leiden tot eenzijdigheden in de theorievorming rond het openbaar bestuur. Zoals ik aan het begin van dit hoofdstuk aangaf is het noodzakelijk dat het instrumentenonderzoek zich niet isoleert, maar zich verbreedt en zich verbindt met andere ingangen waardoor het openbaar bestuur kan worden bestudeerd. Zoals ik hierna zal aangeven, ben ik daarover optimistisch. Empirie en theorie rond het bestuurskundig instrumentenonderzoek zijn al in eerste instantie niet erg smal opgezet en verbreden zich nog steeds .

Dit is zelfs in zulke mate het geval, dat het juist weer een andere kwetsbaarheid oplevert voor hetgeen met name ook in theoretisch opzicht in het instrumentenonderzoek is bereikt (zie hierover ook: De Bruijn en Hufen, 1992). Theorievorming wordt in de bestuurskunde nog te veel gezien als het presenteren van nieuwe, inspirerende benaderingen (vergelijk Van Twist en Schaap, 1991, die 'hun' benadering overigens met een verfrissende nuchterheid presenteren). In snel tempo wordt op deze wijze aandacht gevraagd voor steeds meer nuances, verwickelingen en ingewikkeldheden. Heldere uitgangspunten die op min of meer logische wijze uitmonden in de verklaring van bestuurlijke processen worden op grond daarvan al gauw als simplistisch gezien. De haast om zich aan te sluiten bij het nieuwe perspectief kan wel eens doen vergeten dat men zich met zulke kritiek niet 'boven' de bestaande theorie plaatst, maar juist weer terug aan de voet van de ladder. Wanneer men zich zelf als wetenschapper serieus neemt, behoort men zich vervolgens dan ook de taak te stellen de weg naar verklarende theorieën opnieuw te beklimmen, nu met inachtneming van de noodzakelijke nuancering waarvoor men zelf de aandacht heeft gevraagd. De spreekwoordelijke dwaas, die meer vragen kan stellen dan honderd wijzen kunnen beantwoorden, vindt navolging in elke willekeurige beschouwer van het openbaar bestuur met enige feeling voor bestuurlijke verhoudingen, die zo veel nuanceringen in de beschouwing van het openbaar bestuur kan bedenken dat geen honderd theoretici in staat zijn deze op korte termijn in hun verklarende theorieën te verwerken. Wanneer deze beschouwer vervolgens zou menen dat de theoretici de aangedragen nuanceringen over het hoofd zien en dus zelf simplistisch en naïef zijn, is de navolging compleet: zo'n beschouwer is een dwaas. Kortom: verbreding van het instrumentenonderzoek, hoe belangrijk ook, mag naar mijn mening niet ten koste gaan van de vorming van verklarende theorieën, maar moet deze stapsgewijs verrijken.

3. Instrumentenonderzoek en overige bestuurskunde

Ik heb reeds aangegeven dat ik een verrijking van het instrumentenonderzoek met perspectieven ontleend aan andere onderdelen van de bestuurskunde onmisbaar

acht. Ik ben ook optimistisch over de mate waarin een dergelijke verbreding plaats vindt. Als bestuurskundig onderwerp heb ik eerder het thema beleidsinstrumenten vergeleken met een raam waardoor je bij het openbaar bestuur binnen kijkt. Om de belevingswereld van een onderzoeker op het terrein van beleidsinstrumenten in beeld te brengen dringt zich een andere beeldspraak op. Voor de onderzoeker is het doen van onderzoek rond beleidsinstrumenten als het trekken aan een draad uit een kluwen wol. Haast onvermijdelijk wordt het functioneren van beleidsinstrumenten steeds meer in de context geplaatst van de processen rond de beleidsvoering, de relaties tussen de bij deze processen betrokken organisaties en de dynamiek van deze processen in de tijd. Al snel blijkt men met het instrumentendraadje ook een heleboel andere draadjes uit de kluwen te trekken en het onmogelijk te zijn om de instrumenten geïsoleerd te beschouwen.

Het is voor onderzoekers op het terrein van beleidsinstrumenten dan ook een heel natuurlijk proces om hun aandacht te verbreden. Dat geldt in de eerste plaats voor de processen waarin de instrumenten een rol spelen. De keuze van instrumenten tijdens de beleidsvorming, de toepassing tijdens de beleidsuitvoering en de doorwerking tijdens de gedragskeuze van de doelgroep verbinden de studie van beleidsinstrumenten onontkoombaar met de studie van beleidsprocessen. Dat gaat zo ver dat het momenteel als 'common sense' wordt beschouwd dat er over beleidsinstrumenten weinig zinnigs te zeggen valt zonder daarbij de context waarbinnen zij een rol spelen te betrekken. Geen van de bijdragen in dit boek gaat daar dan ook aan voorbij. Ook ten aanzien van de 'instrumententheorie voor milieubeleid' kan terecht worden gesteld dat de theorie eigenlijk nauwelijks over beleidsinstrumenten gaat, maar over beleidsuitvoering en de gedragskeuze van de doelgroep. Dat komt omdat bij de theorievorming over beleidsinstrumenten al snel bleek dat de rol van beleidsinstrumenten het beste kan worden gezien als een modificatie van de omstandigheden waaronder deze processen plaats vinden. De keuze van beleidsinstrumenten is niet los te zien van de eigen dynamiek van het proces van beleidsvorming (vergelijk Koppenjan, Ringeling en Te Velde, 1987 en, meer specifiek over instrumentenkeuze, Bressers, Pullen en Schuddeboom, 1990, p. 38-50). Bij de gedragskeuze van de doelgroep zijn de toegepaste beleidsinstrumenten maar een deel van de relevante prikkels (Bressers, 1991b). Een theorie over beleidsinstrumenten kan daardoor niet anders dan geënt zijn op een theorie over beleidsprocessen.

Daarnaast dringen zich nog andere verbindingen op. De relatie met het recht is niet alleen een relatie tussen papier en werkelijkheid. Een analyse van de rechtsregels waaruit beleidsinstrumenten zijn opgebouwd kan ook het inzicht vergroten in de wijze waarop deze instrumenten van invloed zijn op de aard en het verloop van uitvoeringsprocessen (vergelijk Klok, 1991a, p. 176-194). De tijdsdimensie bij de beleidsvoering en de leerprocessen van de betrokken actoren heb ik destijds in mijn oratie centraal gesteld als een belangrijke ontwikkelingsrichting voor de theorievorming rond beleidsinstrumenten (Bressers, 1989a).

'Last but not least' is er de relatie met de institutionele context, waaronder de kenmerken van de betrokken organisaties en de netwerkrelaties tussen deze organi-

aties (zie bijvoorbeeld Glasbergen, 1989; Hufen en Ringeling (red., 1990), en Arentsen, 1991). Het besef van het belang van relaties en machtsverhoudingen tussen organisaties en de resulterende 'institutional arrangements' heeft zelfs af en toe geleid tot het ontkennen van het belang van beleidsinstrumenten als variabele bij de bestudering van de werking van het openbaar bestuur (Toonen, 1987). Al in de jaren zeventig stelde Majone dat de keuze van beleidsinstrumenten van ondergeschikt belang was (Majone, 1976). Dezelfde relaties en machtsverhoudingen tussen organisaties in het netwerk die er voor zorgen dat bepaalde beleidsinstrumenten slecht uitvoerbaar en ineffectief blijken te zijn, zouden daar bij andere beleidsinstrumenten ook voor zorgen. En voor zover er instrumenten denkbaar zijn waarvan een grotere uitvoerbaarheid en effectiviteit zou kunnen worden verwacht, omdat zij bestand zijn tegen dergelijke tegenwerking, zullen deze relaties en machtsverhoudingen er voor zorgen dat deze nooit worden gekozen.

Dit is natuurlijk een interessante gedachte, waar ook wel wat in zit. Maar, zoals helaas zo vaak bij dit soort meeslepende ideeën, zij is ook veel te eenzijdig. Zij maakt duidelijk dat de wezenlijke tegenstellingen in de samenleving niet kunnen worden opgeheven door de keuze van bepaalde beleidsinstrumenten. Dit geldt overigens ook voor de onderlinge verhouding tussen verschillende overheden (vgl. Bressers et al, 1984, p. 47-96). Er blijven slechts smalle marges over. Het zijn echter juist die marges waarom het gaat. Juist omdat in de arena van actoren rond de instrumentenkeuze de machtsverhoudingen net iets anders kunnen liggen dan rond de toepassing van instrumenten is er dynamiek mogelijk. Bovendien: zowel de beperkingen als de mogelijkheden van de invloed van beleidsinstrumenten op de beleidsvoering, gelden ook voor de 'institutional arrangements, 'network building' en dergelijke zaken die als alternatieve mogelijkheden tot sturing worden voorgesteld. Institutionele en instrumentele benaderingen van het openbaar bestuur zijn naar mijn mening complementair en als het goed is zelfs verweven met elkaar (bijvoorbeeld Arentsen, 1991 en De Bruijn en Ten Heuvelhof, 1991a).

Bij de analyse van de keuze van beleidsinstrumenten bestaat steeds meer aandacht voor de invloed van de relaties tussen de betrokken organisaties en de instrumentenkeuze. De relatie tussen bestuurders en ambtenaren enerzijds en 'hun' doelgroepen anderzijds kan bijvoorbeeld worden getypeerd door de mate van intensiteit van de contacten, door mij aangeduid als de 'verwevenheid' en de mate van sympathie voor elkaars oogmerken, aan te duiden als de mate van 'verbondenheid' (Bressers, 1991a). Mijn hypothese is dat een combinatie van geringe verbondenheid en verwevenheid leidt tot een nadruk op voorschriften binnen het beleidsinstrumentarium. Denk daarbij aan het milieuhygiënische beleid zoals dat in de jaren zeventig gestalte kreeg. Een combinatie van geringe verwevenheid, maar sterke verbondenheid leidt wellicht tot het gebruik van subsidie, voorlichting en onderzoek. Als voorbeeld kan het gros van het EZ-instrumentarium dienen. Een combinatie van sterke verwevenheid en geringe verbondenheid hangt samen met convenanten en andere instrumenten die de doelgroep op haar eigen verantwoordelijkheid aanspreken. Ik meen een verschuiving in deze richting te herkennen in het huidige milieubeleid (zie Nelissen, 1992). Tot slot zal bij een combinatie van

sterke verwevenheid en verbondenheid een pragmatische en dus gevarieerde instrumentenkeuze voor de hand liggen. De gevarieerdheid van het beleidsinstrumentarium in het landbouwbeleid zou daarvan een uiting kunnen zijn. Zulke relaties tussen kenmerken van het beleidsnetwerk en kenmerken van het beleidsinstrumentarium kunnen bijdragen aan een instrumententheorie die niet alleen met uitvoerbaarheid en effectiviteit, maar ook met haalbaarheid rekening houdt.

Ook bij de bestudering van de uitvoering en doorwerking van beleidsinstrumenten kan het institutionele perspectief het instrumentenonderzoek verrijken en omgekeerd. Institutionele voorzieningen kunnen instrumenteel worden gebruikt. Vaak wordt dit gezien als mogelijkheid tot 'besturen op afstand' (vergelijk Snellen, 1986). Daarbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan de milieu-effectrapportage. Deze vormen van sturing winnen aan populariteit, zowel bij wetenschappers als in de praktijk. Dat betekent overigens niet dat zij het zonder de eerder gebruikte beleidsinstrumenten kunnen stellen. Het instrument van milieu-effectrapportage is in eerste instantie een samenstel van diverse voorschriften. Als een zogenaamd 'geleed' beleidsinstrument (De Bruijn en Lulofs, 1991; Bressers en Klok, 1987a, p. 19) kent het ook een werking in tweede instantie die een onder meer informatieve rol vervult. Juist door het instrumentenonderzoek is de werking van deze institutionele voorziening beter te begrijpen.

Omgekeerd kan het institutionele perspectief ook een verrijking betekenen voor het begrip van de werking van beleidsinstrumenten. Er ontstaat een steeds ruimere visie op de mogelijke wijze van werking van verschillende beleidsinstrumenten. Ten aanzien van het instrument subsidie wees Vermeulen er reeds op dat deze instrumenten naast het karakter van financiële prikkel ook een, wat hij noemt, 'overredend' karakter hebben (Vermeulen, 1988). In het kader van de evaluatie van de Stimuleringsregeling Milieutechnologie heb ik onlangs eens op een rij proberen te zetten langs welke verschillende wegen subsidies het gedrag van de doelgroep van het beleid kunnen beïnvloeden (Arentsen, Bosveld en Bressers, 1992, p. 19-23). Ik kom daarbij vooralsnog op maar liefst negen van zulke wegen.¹ Dat betekent uiteraard niet dat de invloed van het subsidie-instrument altijd groot is. Wel impliceert zulke opsomming dat het niet altijd juist is een subsidie als onbetekend te beschouwen wanneer zij niet blijkt te werken op de manier waarop men dat had verwacht.

4. Slot

Dat brengt me bij de volgende conclusies. De verbindingen die vanuit het instrumentenonderzoek kunnen worden gelegd met andere invalshoeken bij de bestudering van het openbaar bestuur zijn noodzakelijk en verrijkend. Het is een ontwikkeling met een recent verleden, maar onvermijdelijk een die doorloopt in de toekomst. Ik heb er reeds op gewezen dat ik het daarbij van het grootste belang acht dat de theorievorming die vanuit het instrumentenonderzoek is ontstaan de kans

krijgt deze nieuwe elementen in de theorieën te verdisconteren zonder dat daaraan het verklarende karakter van de theorie wordt opgeofferd. Niets is gemakkelijker dan uitgangspunten bij de theorievorming te nuanceren. Niets is moeilijker dan desondanks tot verklarende theorieën te komen.

Tot slot nog dit. Instrumentenonderzoek vergt in het algemeen veel kennis van de betreffende beleidssector. Het is dan ook niet toevallig dat veel onderzoekers zich specialiseren in een bepaalde beleidssector. De ontwikkeling van het instrumentenonderzoek waarover ik het in deze bijdrage heb gehad is echter een gemeenschappelijke onderneming. Zij vergt niet alleen dat de verschillende invalshoeken waaronder het openbaar bestuur wordt bestudeerd, worden samengebracht, waarbij 'school'vorming aan vissen wordt overgelaten. Zij vergt ook dat er vaker vergelijkingen worden getrokken met andere beleidssectoren, die andere omstandigheden hebben wat betreft hun juridische en organisatorische context en misschien een langere geschiedenis hebben die iets kan leren over de dynamiek van de beleidsvoering in de tijd. Bovendien blijkt het steeds belangrijker dat de toepassingen van instrumenten niet alleen worden gezien op hun effecten in de eigen beleidssector, maar ook op hun effecten in andere beleidssectoren. Zo zijn milieurelevante beleidsinstrumenten allerminst uitsluitend in het milieubeleid te vinden. Voor de verdere ontwikkeling van het instrumentenonderzoek in de toekomst is vergelijkend onderzoek tussen beleidsterreinen van groot belang.

Noten

1. Deze wegen zijn:
  - a. de relatieve vermindering van de kosten van het gewenste gedrag ten opzichte van gedragsalternatieven;
  - b. het scheppen van essentiële financiële ruimte voor het gewenste gedrag wanneer dat weliswaar reeds aantrekkelijk is ten opzichte van gedragsalternatieven, maar financieel niet haalbaar is;
  - c. het verlenen van een blijk van goedkeuring door de subsidieverlenende organisatie dat door de ontvangers op een ander moment of in een ander proces kan worden gebruikt;
  - d. de attendering van de doelgroep op de mogelijkheid van het gewenste gedrag;
  - e. het verminderen van de onzekerheid bij de doelgroep over haalbaarheidsverwachting ten aanzien van het gewenste gedrag, bijvoorbeeld door de begeleiding van de gesubsidieerde projecten;
  - f. het versterken van de positieve houding ten opzichte van het maatschappelijke belang dat het betreffende gedrag gewenst maakt;
  - g. het versterken van de binding aan eventuele voorschriften;
  - h. het verbeteren van het overlegklimaat tussen overheid en doelgroep en vermindering weerstand tegen toepassing andere instrumenten;
  - i. verbetering contacten tussen relevante organisaties in het beleidsveld.